

DİJİTAL DEMOKRASİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: DEMOKRASİNİN SORUNLARINA BİR ÇARE Mİ YOKSA BİR MİT Mİ?

Nurhan YEL
İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye
n.yel@iku.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5003-9996>

<i>Atf</i>	Yel, N. (2023). Dijital Demokrasinin Değerlendirilmesi: Demokrasinin Sorunlarına Bir Çare Mi Yoksa Bir Mit Mi?. The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 13 (3), 759-776.
------------	--

ÖZ

İnternet tabanlı bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) gün geçtikçe artan kullanımı diğer tüm alanlarda olduğu gibi siyaset alanında da yeni beklentilerin ve anlayışların gelişmesine yol açmaktadır. Demokratik amaçlarla bu teknolojilerin kullanımına ilişkin beklentiler dijital demokrasi adı altında gelişen bir anlayışı beraberinde getirirken, beklenti düzeylerindeki farklılıklar, dijital demokrasi araç ve uygulamalarının tasarımlarına yansımaktadır. Temelde yönetsel süreçlere etkin vatandaş katılımını güçlendirmesi beklenen dijital demokrasinin, e-devlet, e-belediye gibi kamu yönetimleri tarafından hayata geçirilen örnekleri bulunmaktadır. Aynı zamanda, sivil toplum örgütleri ya da vatandaş inisiyatifleri tarafından aşağıdan yukarıya demokrasiyi hedefleyen uygulamalar geliştirilmektedir. Diğer yandan dijital demokrasinin gerek modern demokrasinin sorunlarını çözmeye gerekse demokrasileri daha ileri bir noktaya taşıma konusunda ne denli etkili olacağına dair şüpheler de mevcuttur. Bunlardan bazıları dijital demokrasiyi bir mit olarak görmektedir ve kaygılarını dijital demokrasinin beklenenin tersine bir etki yaparak, demokrasinin altını boşaltacağı noktasına kadar taşımaktadır. Dijital demokrasinin potansiyelinin ve dijital demokrasi amaçlı geliştirilen araç, platform ve uygulamaların değerlendirilmesi açısından tanımlar arasında farklılıkların ve nedenlerin ortaya konması önem taşımaktadır. Bu doğrultudan hareketle bu çalışmada dijital demokrasiye yönelik tanımları biçimlendiren yaklaşımlar ve beklentiler literatür taraması yöntemi kullanılarak belirlenmiş ve kategorilere ayrılarak irdelenmiştir. Kategorilerin özelliklerine göre belirlenen ulusal ve yerel düzeyde örnek dijital demokrasi uygulamaları ele alınarak, incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Demokrasi, E-Demokrasi, E-Devlet, E-Belediye, Dijital Bölünme, Dijital Sermaye.

EVALUATION OF DIGITAL DEMOCRACY: IS IT A SOLUTION TO THE PROBLEMS OF DEMOCRACY OR A MYTH?

ABSTRACT

The increasing use of the Internet based information and communication technologies (ICT) lead to the development of new expectations and understandings in the field of politics as well as in all areas of social life. While the expectations for these technologies to advance democracy has led to the emergence of the concept of digital democracy, differences in expectations cause the varieties of digital democracy

tools and applications. Some examples of digital democracy such as e-government and e-municipality are designed to strengthen citizen participation in administrative processes. At the same time, some other digital democracy examples which are aimed at bottom-up democracy are mainly implemented by non-governmental organizations or citizens' initiatives. However, on the other hand, there are questions and doubts regarding the effectiveness of digital democracy in solving the problems of modern democracy and perfecting democracy in societies. Some of these doubts view digital democracy as a myth and even concern that it would do the opposite effect by undermining democracy. In order to understand and evaluate the potential of digital democracy it is important to address the expectations towards digital democracy as well as various definitions of the concept of digital democracy and digital tools and applications which are shaped by those expectations. For this purpose, in this study, approaches and expectations towards digital democracy are discussed by using the literature review method, dividing them into categories. Sample digital democracy practices at the national and local levels, which were selected according to the characteristics of the categories, are examined.

Keywords: *Digital Democracy, E-Democracy, E-Government, E-Municipality, Digital Divide, Digital Capital*

GİRİŞ

E-demokrasi, siber demokrasi, online demokrasi gibi farklı adlarla da anılan dijital demokrasiyi, kısaca dijital araç ve teknolojilerin kullanımıyla demokrasinin uygulanması ya da güçlendirilmesi olarak tanımlamak mümkündür. Dijital demokrasiye yönelik farklı yaklaşımlar ve bu yaklaşımlar doğrultusunda farklı beklentiler olsa da yaygın olarak dijital demokrasinin günümüzün modern demokratik toplumsal yapısında, yöneten ve yönetilen arasındaki karmaşıklaşarak artan mesafenin yarattığı sorunların çözümü için bir çare olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Çare olması beklenen öncelikli sorunlardan biri ise temsili demokrasilerdeki siyasete ilgisini yitirmiş seçmen ya da seçimlere düşük katılım sorunudur. Dijital demokrasiye kamu yönetimi ve politikası çerçevesinden yaklaşanlar devlet vatandaş arasında güvenin kurulması ve politika üretimine vatandaş katılımının sağlanması gibi yönetim merkezli bir anlayışla dijital araçlara yönelmektedir. Bunun yanı sıra farklı özellikte üyeleri olan karmaşık ve büyük yapıdaki oluşumların demokratik bir iç işleyiş arayışında da dijital demokrasi bir çare olarak görülebilmektedir (Kusumasari, 2018).

Diğer yandan, dijital demokrasinin kurumsal siyaseti ve politika geliştirme usullerini alt üst ederek, demokratik bir devrim gerçekleştireceğine inanan yaklaşımlar da bulunmaktadır (van Dijk, 2012). Bu yaklaşımların beklentilerini ‘diğerleriyle birlikte düşünmek ve karar vermek idealini’ simgeleyen Antik Yunan Agoraların dijital versiyonlarının oluşabileceği iyimserliğine dek yükselttiği görülebilmektedir (Lanham, 1993; Latorre, 2011; Newsom ve Dickey, 2013). Dijital bilgi ve iletişim teknolojilerine de doğrudan demokrasi idealine uygun katılım pratiklerini hayata geçirebilecek araçlar olarak önemli roller biçilmektedir. Söz konusu yaklaşımları ütöpik bulan ve modern toplumun karmaşık yapısı içinde doğrudan demokrasiye dayalı bir politik sistemin mümkün olamayacağını savunan görüşler ise tartışma alanına farklı perspektifler sunmaktadır. Bunların arasında dijital demokrasinin demokrasiye yönelik bir tehdit oluşturabileceği iddiası taşıyan yaklaşımlar da bulunmaktadır (Van Dijk, 2012).

Dijital demokrasinin potansiyeli ve vaatleri konusundaki görüş farklılıklarına benzer şekilde, dijital demokrasi kavramının tanımları da farklılık gösterebilmektedir. Dijital demokrasinin oldukça geniş ya da genel tanımları olmakla birlikte dar olarak değerlendirilebilecek tanımları da mevcuttur. Örneğin, Avrupa Konseyi’nin 2009 yılında yaptığı “bilgi iletişim teknolojilerinin siyasal süreçler içinde yer alan farklı aktörler tarafından yerel veya bölgesel her kademedede kullanılmasıdır” tanımında dijital demokrasinin kapsamı oldukça geniş tutulmuştur. Benzer şekilde bir diğer tanımda da dijital demokrasi “çevrim içi ve çevrim dışı siyasal iletişimde dijital medyayı kullanarak her türlü demokrasi arayışı ve

uygulaması” olarak tanımlanmış ve böylece mobil dijital medyanın çevrim dışı politik aktivitelere destek veren kullanımına da dikkat çekilmeye çalışılmıştır (Van Dijk, 2012).

Dijital demokrasinin bu denli geniş bir şekilde tanımlanması kapsayıcılık açısından şüphesiz önemli bir değer ve işlevsellik taşımaktadır. Ancak, diğer yandan dijital demokrasinin, özellikle dijital demokrasi araç, platform ve uygulamalarının akademik olarak çalışılabilmesi ve veriminin ölçülüp, değerlendirilmesi açısından bir muğlaklık riski de barındırmaktadır. Örneğin, geniş tanımlardan hareketle herhangi bir kamu idaresinin ya da siyasi yönetimin web sitesi ya da sosyal medyası ile buradaki her türlü hareketlilik ve etkileşim dijital demokrasi kapsamı içine alınabilir olmaktadır. Ancak, özellikle tek yönlü iletişim akışının olduğu (örneğin vatandaşlardan devlete/belediyeye ya da vatandaşlardan diğer vatandaşlara değil, sadece devletten/belediyelerden vatandaşlara olan bilgi akışı) ya da çift yönlü iletişimin sınırlı olduğu durumlarda dijital demokrasiden söz etmek güç olmaktadır. Hatta aktif vatandaş katılımının olmadığı ya da çok zayıf olduğu ve vatandaşın pasif olarak konumlandırıldığı iletişim ve katılım durumlarında dijital demokrasi adı altında yapılan faaliyetlerin halkla ilişkiler ve hatta pazarlama faaliyetlerine dönüşme riski de oluşabilmektedir (Lambiase, 2018: 100).

Bu çalışma, dijital demokrasinin vaatleri ve potansiyelin ortaya konmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Böylelikle, dijital demokrasi amaçlı araç ve uygulamalarının geliştirilmesine ve hayata geçirilen araç, platform ve uygulamaların değerlendirilmesine de katkı yapılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, literatür taraması yöntemi kullanılan bu çalışmada ilk olarak dijital demokrasi kavramı ele alınacaktır. Ardından, farklı dijital demokrasi tanımlarının ardında yattığı ve dolayısıyla da dijital demokrasiye yönelik farklı beklentilerin ve araç ya da uygulamaların oluşmasına neden olan yaklaşımlara yer verilecektir. Kategorik başlıklar halinde ele alınan yaklaşımların özelliklerinden hareketle belirlenmiş olan ulusal ve yerel düzeyde çeşitli örnek uygulamalar ele alınacaktır. En son olarak dijital demokrasinin sınırlılıkları ya da önündeki engellere ilişkin öne çıkan tartışmalara değinilecektir.

DİJİTAL DEMOKRASİ KAVRAMI

Dijital demokrasinin tarihinin 1980’lerin sonlarında ortaya çıkan, televizyon, telefon ve faks gibi bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla kamusal tartışmalara ve oylamalara halkın katılımını sağlamayı hedefleyen elektronik demokrasi uygulamalarına dek uzandığı görülmektedir. Robert Dahl’ın (1989) modern demokrasinin en önemli iki sorunu olan yurttaşların gittikçe daha az bilgilendirilmesi ve gittikçe azalan yurttaş katılımı sorunuyla mücadelede çare olarak gördüğü elektronik mini-topluluklardan, günümüzde dijital platformlar ve araçlar üzerinden genişleyen dijital topluluklara uzanan bir gelişim sürecini içermektedir (Hagen, 2000: 54). Literatürde e-demokrasi, çevrim içi (online) demokrasi, siber demokrasi olarak da anılan dijital demokrasinin yukarıda da vurgulandığı üzere, uzlaşma sağlanmış tek bir tanımı bulunmamaktadır. Demokrasinin kendisinin de üzerinde uzlaşılmış tek bir tanımı olmaması ve demokrasinin birçok yapı, kurum, pratik ve işleyiş gibi bileşenlerden meydana gelen bir bütün olması, dijital demokrasinin farklı tanımları olmasının ardındaki en önemli nedenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, dijital demokrasi tanımlarının genel olarak bulunduğu ortak noktanın “dijital araç ve teknolojilerin kullanımıyla demokrasinin uygulanması ya da güçlendirilmesi” olduğunu söylemek mümkündür. Farklılıklar ise bunun nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin vurgularda, önceliklerde ya da tercihlerde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla da yönetsel süreçlerde vatandaş katılımı türleri olan izleme (bilgilenme, sorgulama vb.), gündem belirleme (dilekçe verme, müzakere etme, kampanya başlatma) ya da karar almanın (oylama, müzakere etme) sadece biri ya da aynı anda birden fazlası benimsenmektedir. Örneğin dijital demokrasi bazı tanımlarda BİT’lerin bilgi, şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanması için kullanımı olarak, bazılarında ise BİT’lerin yönetsel karar alma süreçlerine vatandaş katılımını güçlendirmeye ve genişletmeye dönük uygun koşulların yaratımında kullanımı olarak görülmektedir. Diğer bazı tanımlarda ise çevrim içi araçlar aracılığıyla vatandaşların aracısız, doğrudan karar vermesinin koşullarının sağlanması yoluyla (vatandaş) yetkilendirmesinin

güçlendirilmesi olarak yaklaşılmaktadır (Simon, Bass, Victoria ve Geoff, 2017:11). Tanımlar arasındaki farklılıklar bu tanımları sınıflandırma girişimlerini de beraberinde getirmiştir. Bu sınıflandırmalar esinlenen ya da amaçlanan demokrasi modeline göre biçimlenmiş “Demokrasi Modeli Merkezli Yaklaşımlar” ve dijital demokrasiyi gerçekleştirmek için harekete geçen uygulayıcıyı temel alan “Uygulayıcı Merkezli Yaklaşımlar” olarak aşağıda ele alınmıştır.

Demokrasi Modeli Merkezli Yaklaşımlar

Dijital demokrasiye ilişkin tanımlama girişimleri, temsili demokrasi, katılımcı demokrasi (müzakereci ya da işbirlikçi demokrasi) ya da doğrudan demokrasi gibi farklı demokrasi modellerinin yaklaşımlarına göre yapılmaktadır (Simon, Bass, Victoria ve Geoff, 2017: 11). Dijital demokrasiye kökten bir değişime yol açmasını bekleyecek kadar demokratik değer biçilmesi ve umut bağlanmasının ardında, özellikle katılımcı ve müzakereci demokrasi modellerinin öngördüğü demokratik usul ve esasları karşılamaya dair taşıdığı potansiyel olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, dijital demokrasiye diğer demokrasi modellerine ilişkin teoride ya da uygulamada karşılaşılan sorunları gidermek için bir çare olarak da yaklaşılmaktadır. Dolayısıyla modellerin demokrasinin gerçekleştirilmesine dair öngördüğü yöntem ve işleyiş farklılıkları dijital demokrasiden beklentileri ve beraberinde kavramı tanımlama girişimleri de etkilemektedir.

Temsili demokrasilerle ilişkili dijital demokrasi tanım ve tartışmaları, genellikle devlet işleyişindeki demokratik yapılar ve süreçlerin oluşturulması ve bunlara olan güvenin sağlanabilmesi için bilgiye erişimin, şeffaflığın ve hesap verilebilirlik özelliğinin güçlendirilmesi gibi konulara odaklanmaktadır. van Dick 2012’de kaleme aldığı çalışmasında dijital demokrasinin kayda değer en büyük başarısının siyaset ve devlete dair bilgi sağlanmasında, bilgiye erişiminde ve bilgi alışverişinde gerçekleştiğini söylemektedir. Söz konusu değerlendirme bu çalışmanın kaleme alındığı tarihten 10 yıl öncesine ait olsa da günümüzde de dijital demokrasiye vatandaşların kamusal bilgiye erişimi ve kullanımı perspektifinden yaklaşan uygulamaların yaygın ve ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda BİT’ler aracılığıyla yönetsel karar alma ve uygulama süreçlerinin vatandaşların izlemesine, yorum yapmasına ya da eleştiride bulunmasına açık hale getirilmesi öne çıkmaktadır. Diğer yandan vatandaşların doğru bilgiyle donanmış kararlar alabilmesi ya da sağlıklı değerlendirmeler veya eleştiriler geliştirebilmesi için bilgiye erişim kadar erişilen bilginin kolay anlaşılabilir ve kullanılabilir olması da önem kazanmaktadır. Diğer bir ifade ile karar alma ve uygulama süreçlerinin (meclis faaliyetleri, ihale ve satın alma toplantıları vb.) vatandaş gözetim ve denetimine açık kılınmasının yanı sıra kamusal işlere ve uygulamalara ilişkin verilerin de erişilebilir ve kullanılabilir olması (örneğin açık veri linklerinin ya da online raporlarının sunulması) önem taşımaktadır. Vatandaşların karar alma süreçlerini izlemelerini sağlamak, toplantı tutanaklarının, toplantıların canlı yayın videoları ya da geçmiş toplantılara ilişkin video kayıtlarının açık ve erişilebilir olması önem kazanmaktadır. Bilgi alışverişinin ve hesap verilebilirliğin sağlanmasında vatandaşların eleştiri geliştirebilme ve şikâyet yapabilmelerini teşvik edecek dijital olanakların varlığı, iletişime geçilecek yetkili isimlerinin belirtilmesi, seçilmişlerin ve atanmışların iletişim adreslerine çevrim içi erişim sağlanması diğer önem taşıyan özelliklerdir.

Katılımcı demokrasi formlarıyla ilişkili dijital demokrasi anlayışında ise vatandaşların sorunların tespiti ve çözümünde karar alma aşamasına olduğu kadar çözüm ve politika geliştirme ve uygulama süreçlerine BİT kullanımıyla dahil edilmesi değer taşımaktadır. Örneğin, belediye bütçelerinin nasıl kullanılacağından, ortak kullanıma açık alanlarının nasıl düzenleneceği gibi yerel düzeyden tüm ülkeyi ilgilendiren konulara ilişkin politikaların belirlenmesinden karar alınmasına uzanan süreçlere sivil toplumun katılımı amaçlanmaktadır. Vatandaşlara karar alma süreçlerinde verilen rol, önceden belirlenmiş gündemler çerçevesinde verilen seçeneklerin oylanmasından, vatandaşların gündem, politika ve seçenek oluşturma sürecine katılıma dek uzanabilmektedir. Diğer bir ifade ile yönetsel karar alma ve uygulama süreçlerinde vatandaş katılımına açılan yerin -katılımın ve katılımına verilen rolün- niteliği ön plandadır. Dijital araç ve platformlar aracılığıyla referandum ya da plesibit gibi

uygulamaların daha sık ve yaygın hale getirilerek karar alma süreçlerine halkın katılımını artırılması söz konusu olabilmektedir.

Yine bu çerçevede katılımcı demokrasinin bir formu olarak da anılan ve Jürgen Habermas, John Rawls ve James S. Fishkin'in çalışmalarında ifadesini bulan müzakereci demokrasi modelini destekleyecek bir dijital demokrasi anlayışı da kendini göstermektedir (Dahlberg, 2011; Van Dijk, 2012). Kamusal alanı bir iletişim ve söylem alanı olarak ele alan bu yaklaşımda, vatandaşların kamusal alana, diğer bir ifade ile ortak aklın oluşturabileceği bir rasyonel müzakere ve uzlaşma sürecine eşit ve özgür katılımı esas alınmaktadır (Kavaklı, 2019). Dolayısıyla vatandaşların karar alma süreçlerine katılımının kendilerine önceden belirlenerek sunulan seçenekleri oylamaları ile sınırlı kalması yeterli görülmemektedir. Vatandaşların kamu politikalarının belirlenmesi, oluşturulması ve hatta uygulanması sürecine de aktif katılımı önemsenmektedir. Bu çerçevede yapılan dijital demokrasi tanımları da BİT'lerin vatandaşların kendi aralarında ya da kamu görevlileriyle müzakere ve uzlaşma için sağlayacak çift yönlü iletişimin gerçekleştirilebileceği dijital iletişim alanlarının oluşturulmasındaki kullanımı ile ilişkili olmaktadır. Gerçek demokrasinin vatandaşlar arası tartışma ve müzakereye yönelik bir katılımı içermesi gerektiğini savunan müzakereci demokraside vatandaşların katılımının kalitesini ve gücünü artırmaya dönük diyalog ve uzlaşma süreci, yöntem ve araçlarının dijital olarak tasarlanması ve uygulanması öncelenmektedir (Van Dijk, 2012).

Diğer yandan, dijital iletişim ve medya araçları etkileşimi ve diyalog süreçlerini fiziksel sınırlılıkları aşacak şekilde güçlendirecek olanaklar sunmakla birlikte kapsayıcılığı ve etkinliği açısından sınırlılıklar içermektedir. Müzakere süreçlerinin verimli olabilmesi için tarafların eş zamanlı interaktif katılımı, eşit ve adil bir katılımın sağlanması ve katılıma istekli motivasyonu yüksek vatandaşların ya da varlığı önem taşımaktadır. Dijital araç ve platformlar aracılığıyla da olsa geniş bir alana yayılmış çok sayıda vatandaşın bu niteliklerin olduğu bir müzakere ortamında bir araya gelmesinde zorluklar vardır. Ayrıca, interaktif görüş alışverişinin demokratik bir çıktıya dönüşebilmesi için gereken zamanın uzunluğu gibi etkenler de göz önüne alındığında, özellikle ulusal çapta ve hız gerektiren yönetsel kararları alma ve politika oluşturma süreçleri aşılması gereken bir çok engeli içinde barındırabilmektedir. Bununla birlikte, bu modelin daha demokratik bir işleyiş hedefleyen yerel ya da bölgesel yönetimler açısından çok daha elverişli ve gerçekleştirilebilir bir model olduğu söylenebilir. Bu modele göre tasarlanmış dijital araçlar, platformlar ve uygulamalarla doğrudan katılıma ve müzakereye dayalı süreçlerin daha etkin gerçekleşmesi sayesinde yerel yönetimler ile vatandaşlar arasındaki etkileşimi ya da iş birliğini artırmak daha olanaklıdır. Karar almaya (örneğin bütçenin nasıl harcanması gerektiği) doğrudan katılımını sağlayan oylamaların yanı sıra gündem belirlemeye, politika oluşturmaya ya da geliştirmeye ortam sağlayan fikir önerilerinin sunulup, tartışabileceği interaktif ve gerçek zamanlı katılımı mümkün kılan tartışma platformları ve meclislerin barındıran uygulamalar örnek olarak verilebilir.

Uygulayıcı Merkezli Yaklaşımlar

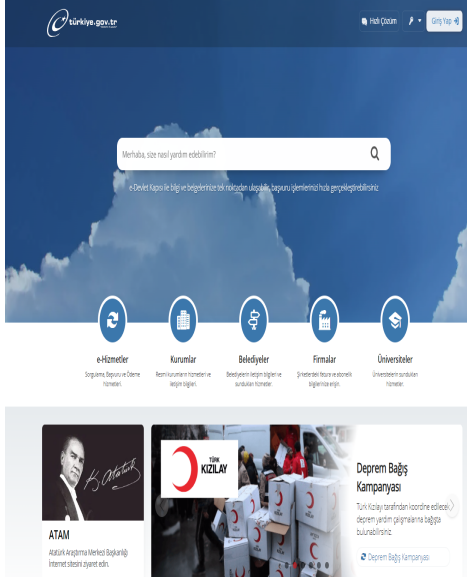
Dijital demokrasi özünde dijital araç ve teknolojilerin kullanımıyla demokrasinin uygulanması ya da güçlendirilmesi olsa da bunun gerçekleşmesi için harekete geçen ya da gerçekleşmesini sağlayan taraflar farklı olabilmektedir. Bu farklılıkları gözetenek yapılan tanımlamalara göre, devlet merkezli dijital demokrasi yaklaşımları, toplum merkezli dijital demokrasi yaklaşımları ve şirket merkezli dijital demokrasi yaklaşımları olmak üzere üç farklı kategori bulunmaktadır. Devlet merkezli yaklaşımlar yukarıdan aşağıya doğru işletilen dijital araç ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açarken, toplum merkezli yaklaşımlar demokrasinin aşağıdan yukarıya doğru geliştirilmesini amaçlayan araç ve uygulamaları kapsamaktadır. Şirket merkezli dijital demokrasi yaklaşımları ise teknolojik belirlenimci bir kavrayışa yakın durarak, sosyal medya şirketleri, arama motorları gibi dijital medya şirketlerinin kendiliğinden demokrasinin güçlenmesine ve yaygınlaşmasına katkı sunacağı noktasından hareket etmektedirler.

Devlet/Kamu Yönetimi Merkezli Dijital Demokrasi

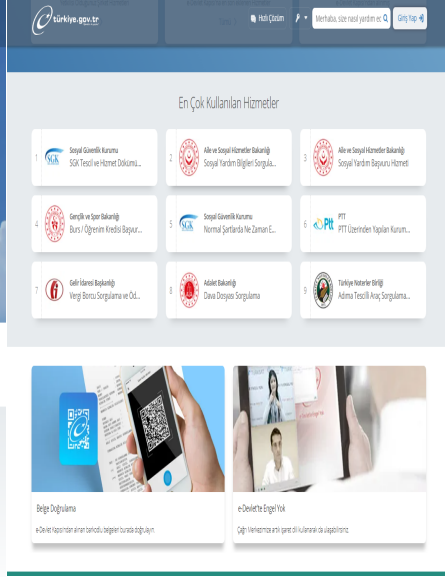
Merkezi ve bölgesel (yerel) yönetimleri kapsayacak şekilde ele alınabilecek devlet merkezli yaklaşımda, temel olarak, kamu yönetimi ile yurttaş arasındaki ilişkinin BİT'lerle güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu yaklaşıma yaslanan tanımlarda da dijital demokrasi, etkin bir kamu yönetiminin gerçekleştirilmesinde mobil teknolojilerin ve sanal ortamın kullanılması ya da devletin sorumlu olduğu görevleri daha iyi şekilde yerine getirmek ve daha iyi toplumsal sonuçlar almak için kullandığı yollardan biri olarak tanımlanabilmektedir. Dijital demokrasiyi gerçekleştirmek amacıyla tasarlanan platformlar, araçlar ya da uygulamaların özellikleri de bu perspektif içinden şekillenmektedir. Bu doğrultuda kamusal bilgi ve hizmetin dijital ortamlardan sağlanmasını sağlayan uygulamalardan, kamu yönetimine aktif yurttaş katılımını teşvik eden uygulamalara ve yurttaşların temsilcileri ile aralarında dijital köprüler kurulmasını sağlayan uygulamalara farklı düzeylerde vatandaş katılımı sağlayan örnekler hayata geçirilmektedir (Coleman ve Norris, 2005; Kettl, 2005; Saez ve Cabaliero, 2011; Kusumasari, 2018).

Şeffaflık ve hesap verilebilirliği sağlama amaçlı ve vatandaşların yönetsel karar alma ve uygulama süreçlerine katılımını artırmayı bir arada gerçekleştirmeyi hedefleyen uygulama örnekleri de bulunmaktadır. Yine devlet merkezli dijital demokrasi yaklaşımı içinden geliştirilen dijital araçlar, demokratik bir toplum için gerekli görülen devlet ve vatandaş arasındaki bilgi alışverişine (devletin bilgi toplaması ve bu bilgiyi topluma açarak, devlet-vatandaş, vatandaş-vatandaş arasındaki bilgi alışverişine) dair problemlerin çözümünde bir yardımcı olarak görülmektedir. Bu çerçevede geliştirilen dijital platformlar ise kamu bilgilendirme kampanyalarında, vatandaşların bilgi taleplerinin karşılanmasında ve vatandaşlardan bilgi toplanmasında kullanılmaktadır (Van Dijk, 2012).

E-devlet uygulaması gibi merkezi hükümetlerce hayata geçirilen uygulamaların yanı sıra yerel yönetimlerce uygulamaya konan örnekleri bu kategori altında vermek mümkündür. Ancak, aynı adı taşıyan dijital demokrasi uygulamaların farklı ülkelerdeki tasarım ve kullanım pratiklerinde farklılıklar olabilmektedir. Demokrasinin gelişmiş olduğu kabul edilen ülkelerdeki uygulamalarda (örneğin e-devlet) yurttaş katılımını teşvik eden araçlara yer verilirken, demokrasi kültürü görece daha zayıf ülkelerde kamu bilgilendirilmesinin ya da kamu hizmetinin etkin bir şekilde gerçekleşmesini öncelleyen tasarımlar olabilmektedir. Diğer yandan, merkezi yönetimlerin fiziki büyüklüğü ve kapsamı hedeflediği nüfusun yüksekliği gibi nedenler e-devlet benzeri uygulamaların etkinliğinde de farklılıklar yaratabilmektedir. Ülkemizde yaygın bir kullanıma sahip E-devlet Kapısı e-devlet uygulamasına bir örnek oluşturmaktadır. E-devlet Kapısı'nın daha çok kamu kurum ve kuruluşlarının vatandaşlara yönelik hizmet ve görevlerini ve bilgi akışını hızlı ve etkin bir şekilde dijital ortamda gerçekleştirmesi amacıyla tasarlandığı görülmektedir. E-devlet Kapısı web uygulamasının açılış sayfasında yer alan "e-devlet kapısı ile bilgi ve belgelerimize tek bir noktadan ulaşır, başvuru işlemlerinizi hızla gerçekleştirebilirsiniz" ifadesi de bunun bir göstergesidir. Açılış sayfasında başlıklar halinde gruplandırılmış kurum ve hizmetler uygulamanın kapsamını işaret etmektedir (Şekil 1 ve Şekil 2).

Şekil 1. E-Devlet

Şekil 2. E-Devlet

Yerel yönetimler merkezi yönetimlere kıyasla coğrafi ve toplumsal mesafe açısından halka daha yakın olan ve daha küçük toplulukları kapsayan yönetim yapılarıdır. Bu durum yerel yönetimleri temsili demokrasiden doğrudan demokrasiye doğru yaklaşan katılımcı bir yönetim uygulamasına daha yatkın hale getirirken, gelişmiş dijital iletişim, bilgi ve medya teknolojileri de bunu gerçekleştirme olanağı sunmaktadır. Dolayısıyla, dijital demokrasi araçları ve uygulamalar siyasal süreçlerdeki farklı aktörler tarafından ulusal, yerel ve bölgesel kademelerde kullanılmakla birlikte, yöneten-yönetilen arasındaki mesafenin darlığı, idare edilen bölgenin küçüklüğü gibi nedenlerle özellikle doğrudan demokrasi pratiklerine daha çok yer açılabilir potansiyeli nedeniyle yerel yönetimler açısından daha cazip olabilmektedir. Özellikle dijital altyapısı görece daha gelişmiş ve nüfusunun internet ve internet tabanlı iletişim araçları kullanım yaygınlığının daha yüksek olduğu yerel yönetimlerde yöneten-yönetilen arası güçlü dijital etkileşimi sağlayacak uygulamalar daha da önemli hale gelmektedir (Lambiase, 2018: 87). Diğer yandan küreselleşmenin merkezi ve ulusal yönetimlerin eski gücünü ve etkisi zayıflatan etkisi yerel yönetimleri daha güçlü bir şekilde öne çıkmaya iterken, onları daha etkin bir yönetim geliştirmeye de teşvik etmektedir. Halkın yönetim süreçlerine kaliteli katılımının sağlanması, karar alma ve alınan kararları uygulama süreçlerinde yetki ve kaynak sahibi kılınması, şeffaf ve açık ve hesap verebilir bir yönetimi güçlendirmek ve yerel halkla bütünleşerek etkinliğini artırabilmek için dijital demokrasi, yerel yönetimlerce gün geçtikçe daha fazla benimsenen bir anlayış haline gelmektedir. Dijital araç, platform ve uygulamalar aracılığıyla yerel düzeyde ortaya çıkan sorunların tespiti ve çözümü, yerel politikaların oluşturulması veya belli konularda vatandaşların görüşlerinin alınması, gündemin ve öncelikli konuların onlara göre belirlenmesi ve uygulanmasında etkin vatandaş katılımını hedeflenmektedir.

Bu kapsamda, ülkemizde de gün geçtikçe sayısı artan e-belediye olarak da adlandırılan dijital demokrasi uygulamalarının ilk örnekleri arasında Singapur'un 2009 yılında başlattığı REACH adlı platform verilmektedir. Dijital iletişimin yanı sıra fiziksel iletişimin de gerçekleşmesini hedefleyen bu uygulamada vatandaşlardan gelen geri bildirimler sivil toplum örgütlerinin de katılımı sağlanarak çözüm odaklı projelere dönüştürülmüştür. Bu kapsamda verilebilecek bir diğer örnek New York Belediyesi tarafından 2015 yılında hayata geçirilen OneNYC 2050 projesidir. Vatandaş katılımı artırmak amacıyla farklı kesimlere ulaşmayı hedefleyen uygulama vatandaşların da süreçlerin bir parçası olmasını sağlayacak şekilde iklim, sağlık, ekonomi, eğitim ve benzeri konularda projeler üretmeyi amaçlamıştır.

Ülkemizde ilk dijital demokrasi araçlarının hayata geçirildiği uygulamalar ise Antalya Muratpaşa İlçe Belediyesi'nin 21 Şubat 2020 yılında başlattığı Komşu Meclisi Dijital Demokrasi Platformu ile İstanbul Kadıköy İlçe Belediyesi'nin 2019'da hayata geçirdiği Anlat Kadıköy Dijital Platformu'dur. Muratpaşa Belediyesi Komşu Meclisi Platformu belediyelilere kendilerine ait bir fikri belediye sunma, belediye ilgili proje ve konularda forumlara, oylamalara, belediyeliler arasında dayanışmayı artırmayı hedefleyen kampanyalara katılma, yürütülen projeleri tartışma ve yapılan harcamaları görebilme olanakları sunacak şekilde tasarlanmıştır (Şekil 3).

Şekil 3. Muratpaşa Belediyesi Komşu Meclisi Platformu

Anlat Kadıköy Platformu'nun da benzer özellikleri bulunmaktadır. Açılış sayfasında “Kadıköy’ü Kadıköylülerle birlikte planlamak ve yönetmek için hayata geçirilen bir dijital katılım platformudur” ifadesinin hemen altında belediye sakinlerinin görüş ve önerileri sunarak gündem belirlemesi, raporları ve alınan kararları izlemesi ve geri bildirim yapması, proje ve hizmetlerle ilgili bilgi alması ve iletişime geçmesi amaçlı araçların bulunduğu görülmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. Anlat Kadıköy

Bu girişimlerin ardından kısa zamanda başka il ve ilçe belediyelerin hızla dijital demokrasi uygulamalarını hayata geçirdiği görülmektedir. İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin 2020'de başlattığı Bizİzmir, Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin 2020'de başlattığı Başkent Mobil, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 2021'de başlattığı İstanbul Senin uygulaması, kamu yönetimi merkezli dijital demokrasi öne çıkan örneklerdir.

Toplum Merkezli Dijital Demokrasi

Politikaların toplumsallaştırılmasını savunan ve demokrasinin tabandan yukarıya doğru gelişmesini destekleyen toplum merkezli yaklaşımda, BİT'ler aracılığıyla sivil toplumun siyasal ve toplumsal alanda daha etkin ve belirleyici kılınabilecek stratejilerin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda taban örgütlenmesine ve sivil toplum örgütlerinin siyaset kurumu üzerindeki etkisinin artırılmasına dönük dijital araç ve platformların kullanılması ya da geliştirilmesi önem taşımaktadır. İnternet sayesinde birey vatandaşlara ve sivil toplum kuruluşlarına ait görüşlerin, gündem oluşturmak yoluyla siyaset üzerinde etkili olacağı ve hatta kurumsal siyaseti dışarıda bırakarak, kendi politik işleyişini ve ilişkilerini hâkim kılacağı ve siyaseti yönlendireceği varsayılmaktadır. Politik kararların alınmasında elektronik ya da dijital oylama araçları kullanılarak referandum gibi yöntemlerin kullanılmasını bir zorunluluk olarak savunan radikal uçları olsa da genel olarak kurumsal siyasetin işleyişini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Daha çok, eğitim düzeyi ve politik motivasyonu yüksek kesimlerce desteklenen bu yaklaşım benzer düşüncelere sahip kişilerin sosyal medya kullanımını da içeren uygulamalar aracılığıyla bir araya gelerek, tabandan yukarıya doğru bir etki yapmaya çalışmaktadır (Van Dijk, 2012).

Toplum merkezli dijital demokrasi yaklaşımının somutlaştığı en dikkat çekici siyasi oluşumlara örnek olarak Avrupa'da son yıllarda ortaya çıkan dijital partiler gösterilebilir (Van Dijk, 2012). İlk defa İsveç'de 2006 yılında kurulan ve tüm Avrupa'ya yayılan Korsan Parti kayda değer bir başarı yakalamış örnek olarak dikkat çekmektedir. Yasadışı bir veri paylaşımı sitesi olan Pirate Bay çalışanları tarafından kurulmuştur. Teknoloji kullanımını bir insan hakkı olarak gören parti teknolojinin tüm insanlığın erişimine özgür bir şekilde sunulması gerektiğini savunur. Parti içindeki tartışmalar LiquidFeedback adı verilen bir yazılım aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Üyeler yazılım üzerinden kendi oylarını kullanabildikleri gibi, oylarını parti içinde oylanan konuya daha hâkim gördükleri kişilere ya da

profesyonel politikacılara delege edebilmektedir. Yazılımda konuların seçilen temsilcilerle tartışılacağı meclisler üyelerin katılımına açıktır (Kurtuluş, 2016. 5).

Arjantin'deki Ağ Partisi (Partido de la Red), İtalya'daki Beş Yıldız Hareketi Partisi (Movimento 5 Stelle, M5S), İspanya'daki Podemos adlı parti bu türdeki dijital partilerin öncüleridir. Siyasi partilerdeki yapılanma ve karar almaya dair işleyişi kökten değiştirme iddiası taşımaktadırlar. Her ne kadar bu oluşumlar kendilerini parti yerine hareket olarak adlandırmayı tercih etse de, literatürde siber-partiler, anti elitist siber-partiler, network-partiler olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Dijital araçların kullanımı aracılığıyla demokrasinin derinleşmesi ve yaygınlaşmasını amaçlayan oluşumlar olmaları dijital partilere kimlik kazandıran en önemli özellikleridir. Bu amaca hizmet etmek üzere katılımcıların öneriler sunabildikleri, yeni bir konuyu tartışmaya açabildikleri ya da sürmekte olan tartışmalara katılıp, yorum yapabildikleri katılımcı platformlar olarak da adlandırılan çevrim içi karar verme sürecine yönelik sofistike dijital araçlar ve platformlar geliştirmişlerdir. Dijital partilerin iç işleyişleri ve yaşamları için ne denli önemli olduklarını vurgulamak amacıyla bazen "dijital kalp" ya da "kollektif akıl" olarak da adlandırılan bu dijital platform ve uygulamalara örnek olarak Liquid Feedback (Korsan Parti), Rousseau platform (Beş Yıldız Hareketi Partisi) ve Participa Portal (Podemos) verilebilir (Garbaudo, 2022: 1). Dijital partilerin yanı sıra siyaset alanını değişik düzeylerde sivil topluma açmayı hedefleyen toplum merkezli farklı dijital demokrasi girişimleri de görülmektedir. 2007 yılında kurulan ve dünya çapında etkinlik gösteren, Türkiye'de de yaygın bir şekilde kullanılan Change Org. bunlardan biridir. "Change.org'da herkes kampanya başlatıyor, destekçilerini harekete geçiriyor, ve karar vericilerle çözüm için beraber çalışıyor" sözleriyle kendini tanıtan Change Org. kullanımı oldukça basit ve kolay tasarıma sahiptir (Şekil 5 ve Şekil 6). Sosyal medya ve dijital platformlar üzerinden birey vatandaşların farklı konuları gündeme taşımalarına, destek için kamuoyu yaratmalarına ve çözüm için kamu görevlileri ve siyasilere üzerinde baskı oluşturmalarına olanak vermektedir.

Şekil 5. change.org

Şekil 6. change.org

Türkiye’de 2014 yılından bu yana dijital araçlar üzerinden örgütlediği gönüllü müşahit yapılanması ile seçim süreçlerinin şeffaflaştırılmasını amaçlayan Oy ve Ötesi Derneği ise ülkemizden bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Hedefini “Türkiye’de katılımcı demokrasi bilincinin yerleşmesi ve sorunlara özgürlükçü, eşitlikçi, adil ve sürdürülebilir çözümler üretmeye çalışmak” olarak açıklayan Oy ve Ötesi Derneği 2021 yılında bünyesi içinde yurttaşların yerel düzeyde yönetime katılım ve etki yapmasını bir “Dijital Demokrasi Platformu”nu hayata geçirmiştir. “Yerel yönetimlere sesini duyurmak, yönetimde rol almak isteyen tüm yurttaşların bulunduğu Dijital Demokrasi Platformu” olarak tanıtılan platformda yer alan “tartışmalar”, “öneriler”, “oylamalar” bölümlerinin bireylerin gündem belirlemeye, politika oluşturmaya, kendi aralarında müzakerede bulunmaya ve karar almaya katılımına olanak vermek üzere tasarlandığı görülmektedir. İstanbul Avcılar ilçesinin pilot bölge olarak seçildiği Dijital Demokrasi Platformunda “oyun sokağı”, “kent-tarım evi” “spor alanları” gibi öneri ve tartışma başlıklarının açıldığı görülmektedir (<https://dijitaldemokrasi.org/>).

Şirket Merkezli Dijital Demokrasi

İlk günlerinden başlayarak internetin, yapısı gereği demokratik bir araç olduğuna ve bu nedenle kurumsal siyaset ve politika üretimine katılımın önündeki engelleri ortadan kaldırarak, kendiliğinden toplumu demokratikleştirici bir etki yapacağına dair yaklaşımlar ortaya atılmıştır (van Dijk, 2012). Özellikle, insanları etkileme ve birleştirme kapasitesinin devasa büyüklüğü bu yeni bilgi ve iletişim teknolojilerini dünyayı demokratikleştirecek bir güç olarak gören iyimser yaklaşımlara dayanağı olmuştur. Kullanıcı türevli içerik üretimine olanak veren ve o zamana dek görülmemiş derecede bir etkileşim yaratma gücü taşıyan sosyal medyanın devreye girmesi ise iyimser yaklaşımlara güç katmıştır. Sosyal medyanın insanları bir araya getirip, diğerleriyle birlikte düşünmenin doğal ortamlarını oluşturma potansiyeli ve buna ek olarak insanlara organize olmak ve toplu harekete geçmek için uygun platformlar sunması, dijitalden yükselecek bir demokrasi umudunu ve beklentisini pekiştirmiştir. Topluların, demokrasinin değer ve erdemlerini dijital bilgi ve teknolojiler sayesinde tanıma şansı elde edeceği, böylece içinde buldukları yapıları dönüştürecek motivasyon ve güce kavuşacağına olan inancı da beslemiştir. Teknolojik determinizm yönemimli bu yaklaşım, böylece sosyal medya şirketleri başta olmak üzere, internet tabanlı bilgi ve hizmet üreten şirketlere demokratik bir değer ve önem bahşedilmesine yol açmıştır. Bu alanda çalışan bazı şirketlerin ise topluları ve hatta dünyayı demokratikleştirme iddiası ve vaatlerinde bulunarak böyle bir misyon yüklediklerini ifade ettikleri de görülmüştür. Örneğin küresel arama motoru pazarında dev bir ticari yapı olarak varlığını sürdüren Google, şirket sayfasında misyonunu evrensel düzeyde bir kamusal yarar vurgusuyla “dünyadaki her dil için bilgi ihtiyacının önündeki sınırları kaldırmak” olarak belirtilmektedir (Kavaklı, 2013: 82).

2009’daki İran “Twitter” devrimi, 2010’da başlayan Arap Baharı ve 2014’de Tayvan’daki Ayciçeği Öğrenci Hareketi, Hong Kong’da otoritenin reddedilmesi ve Türkiye’deki Gezi Olayları gibi toplumsal hareketlerin internet, sosyal medya ve akıllı araçların sağladığı olanaklardan güç aldığı görülmüştür. Ancak, demokratikleşmesi beklenen ülkelerde kısa sürede otoriter ya da popülist rejimlerin iş başına geçmesi, sosyal medya (Facebook) kullanıcıların verilerinin izinsiz olarak alınıp, onların seçim tercihlerini yönlendirici içerik üretmek için kullanıldığı Cambridge Analytica gibi vakaların ortaya çıkması, Büyük Britanya’nın Avrupa Birliği’nden ayrılmasıyla sonuçlanan BREXIT referandumunun ve 2016’da Donald Trump’ın kazandığı Amerika Birleşik Devletleri Başkanlık seçiminin yalan haber ve dezenformasyon kampanyalarının gölgesinde gerçekleşmesi gibi kamuoyunun özgür ve demokratik bir şekilde oluşmadığına dair örnekler nedeniyle şirket merkezli dijital demokrasi fikri çok uzun ömürlü olamamıştır (Brandtzaeg ve Folstad, 2017: 67; Allcott ve Gentskow, 2017: 212). Daha da ötesi, şirketler dijital medya ve bilgi iletişim teknolojilerinin otoriter rejimlerin bir propaganda

silahlı haline gelebiliyor olmasından veya anti demokratik sonuçlar doğuracak amaçlar için de kullanımından dolayı sorumlu tutularak, eleştirilmişlerdir. Demokratik süreçleri ve seçimleri bir manipülasyon alanı haline dönüştürme uğrunda “hizmet vermeye” odaklı küresel bir pazarın oluştuğunu kanıtlayan İsrail merkezli Team Jorge şirketinin 2023’in ilk aylarındaki ifşası dikkate alındığında, eleştiriler daha da anlam kazanmaktadır. 20 yıldan uzun bir süre 30’dan fazla ülkede dezenformasyon yoluyla seçimlere müdahale ettiği ortaya çıkarılan şirketin kilit “hizmetlerinden” birinin " Gelişmiş Etki Medya Çözümleri" yani “Aims” isimli sofistike bir yazılım paketi olduğu belirtilmektedir. Aims ile Twitter, LinkedIn, Facebook, Telegram, Gmail, Instagram ve YouTube’da binlerce sahte sosyal medya profilinden oluşan geniş bir ordunun yönlendirilmesi sağlanabilmektedir. Aynı zamanda Team Jorge ekibi g-mail ve Telegram’ın güvenlik açıklarını kullanarak, manipülatif amaçlar için siyasilerin hesaplarını hackleyebildiklerini söylemektedirler (Denli, 2023).

Tüm bunlardan da görülebileceği üzere eleştirilerin ağırlıklı olarak sosyal medya şirketleri başta olmak üzere dijital iletişim ve bilgi teknoloji şirketlerinin ekonomi-politik yapılanmaları ile teknolojik zaafları üzerinden geliştirildiğini söylemek mümkündür. Sosyal medya şirketlerinin ya da e-posta sağlayıcılarının güvenlik açıkları nedeniyle kullanıcılarının verilerini (yazışmalara ya da kişisel bilgilerini) koruyamaması bunlardan biridir. Öne çıkan diğer eleştiri ise şirketlerin pazar mantığına ve tıklanma esasına dayalı reklam gelir modeline göre tasarlanmış algoritmalar kullanmaları nedeniyle, dezenformasyonu ve manipülasyonu güçlendiren, yalan haberlerin bir virüs gibi yayılabildiği ve manipülasyon kampanyalarına hizmet edebilen infodemik bir ortam yaratıyor olmalarıdır. Bu algoritmaların kullanıcıların beğenilerine, ilgilerine ve seçimlerine göre dijital alanlar (filtre baloncukları) yaratarak, buralarda kullanıcıları hep benzer ve birbiriyle uyumlu ve çoğu zaman da içeriklere maruz bırakıyor olması (yankı odaları) da diğer bir eleştiri konusudur tutulmaktadır (Flaxman ve diğerleri, 2016; Thorson, 2016; Nguyen, 2018). İnsanları bir araya getirerek farklı görüşler arasında etkileşimin ve müzakerenin gerçekleşebileceği platformlar sunması beklenen sosyal medya birleştirmek yerine -post-truth bir ortamın oluşmasına da katkı sunacak şekilde- insanları farklı gerçekliklere koyarak bölüp, kutuplaştırdığı ve radikalleştirdiği için eleştirilmektedir (Yel, 2022).

Dijital Demokrasiye Yönelik Endişe ve Çekinceler

Dijital demokrasi tanımlama ve de uygulamalarına dönük çaba ve tartışmalarının yanı sıra ilerleyen diğer tartışma kanalı da dijital demokrasinin beklentileri yerine getirmeye dönük potansiyeli üzerinedir. Bir ucunu dijital demokrasiye ilişkin çekincelere diğer ucunu ise dijital demokrasiyi bütünüyle bir mit olarak gören yaklaşımlara dek genişletebileceğimiz bir yelpazede öne çıkan çekinceler aşağıda beş başlık altında toplanarak verilmeye çalışılmıştır.

Eşit ve Adil Olmayan Katılım

Karar alma ve uygulama süreçlerine katılımı tabana yaymayı hedefleyen dijital demokrasinden bu yöndeki en büyük beklenti, yönetsel süreçlerdeki vatandaş katılımını nitelik ve nicelik olarak artırması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda çeşitli dijital araç ve platformlarla desteklenmiş dijital demokrasi uygulamalarının yurttaş katılımını, toplumdaki çeşitlilikleri ve farklılıkları gözeterek artıracak pratikleri hayata geçirmesi beklenmektedir. Ancak, BİT’lere erişimde ve kullanımında yurttaşlar arasında oluşan fırsat eşitsizliği kapsayıcılığı yüksek bir katılımın sağlanmasının önündeki en önemli sorunlardan biri olarak durmaktadır (Kusumasari, 1918). Dijital uçurum ya da dijital bölünme olarak da anılan bu durum sosyo-ekonomik kapasiteye, cinsiyete, statüye, yaşa, fiziksel yeteneklere, ırka ve coğrafi konuma dayalı eşitsizlikler nedeniyle daha en baştan dezavantajlı grupların geride kalması nedeniyle eşit ve adil bir katılımı sorunlu hale getirmektedir (Dragulanescu, 2002). Dijital bölünme, ekonomik nedenlere bağlı olarak gelişen internete ve farklı dijital araçlara erişimdeki eşitsizlikler ile

toplumsal ve kültürel nedenlere bağlı olarak gelişen dijital teknolojileri kullanabilme beceri ve yetkinliğine dair eşitsizlikler olacak şekilde farklı derecelerde ortaya çıkabilmektedir.

Dijital bölünme ulusal ya da yerel bir yönetimin sınırları içinde olabileceği gibi, ülkeler arasında ya da dünyanın çeşitli bölgeleri arasında da ortaya çıkmaktadır. Türkiye üzerinden örnek verecek olursak, 2019 yılı verilerinden hareketle hazırlanan OECD raporunda, yüzde 74'lük internet kullanım ortalaması ile Türkiye OECD ülkeleri arasında 38 ülke içinde 35. sırada yer almaktadır. Bu sıralama Türkiye'nin dijital demokrasi açısından diğer ülkelere oranla daha dezavantajlı olduğuna dair bir işaret olarak okunabilir. Aynı raporda Türkiye OECD ülkeleri içinde jenerasyonlar arası dijital bölünmenin en yüksek olduğu ülke olarak da dikkat çekmektedir. 16-24 yaşta internet kullanım oranı ortalaması yüzde 90,8 olan Türkiye'nin 50-74 yaşta internet kullanım oranı yüzde 34.1'dir. Bu oran Türkiye'yi 50-74 yaş kategorisi sıralamasında 37. ülke yapmaktadır (OECD 2020a: 3). OECD'nin 2019 verilerinin kullanıldığı diğer bir raporunda ise Türkiye, ülkedeki bölgeler arasında internet kullanımında dijital bölünmenin en yüksek olduğu ülke olarak sıralanmıştır. Türkiye ortalamasının çok altında kalan Güneydoğu Anadolu Bölgesi dijital bölünmenin en derinleştiği bölge, İstanbul ise internet kullanım oranının en yüksek olduğu il olarak dikkat çekmektedir (OECD, 2020b: 53). İnternet kullanımında oluşan bölünmenin en önemli nedenlerinden biri internete erişim olsa da erişim her zaman dijital demokrasiye tek başına güç verecek bir etken olarak ortaya çıkmamaktadır. Dijital araçların ve platformların etkili bir şekilde kullanılmasında vatandaşların dijital beceri ve yetkinliklerinin de belirli düzeylerde olması önem taşımaktadır. Aynı zamanda dijital araçlarının kullanımına (ya da belli grupların kullanmasına) engel olacak kültürel etkenlerin varlığı da belirleyicidir. Farklılıkların yol açtığı dijital bölünmeler ülke genelinde olabildiği gibi belli bir şehir ya da semt içinde de olabilmektedir. Bu ise e-devlet gibi merkezi yönetimin hayata geçirdiği bir dijital uygulamaya katılımda sorunlara yol açabileceği gibi yerel yönetimlerce uygulamaya konulan dijital demokrasi uygulamalarının da eşit ve adil olmayan katılım nedeniyle daha en başından ölü doğmasına neden olabilmektedir. Soruna ilişkin çözüm önerileri arasında öncelikli olarak dezavantajlı grupların katılımını etkileyen ve kendi aralarında farklılık gösterebilen bariyerlerin tespit edilip her birine ayrı çözüm politikaları geliştirilmesi yer almaktadır. Öne çıkan diğer öneriler arasında kamu görevlilerinin dijital katılım araçlarına dair uygun bir kavrayış geliştirmelerinin sağlanması, software, hardware ve araçları kullanabilecek teknik yetkinlik kazandırılması, bu araçları demokratik prensipleri teşvik edecek şekilde kullanabilme kapasitesi kazandırılması, var olan dijital demokrasi araçlarını uygun şekilde kullanabilmeleri için eğitilmesi yer almaktadır (Kusumasari, 2018: 8).

Elitler Hakimiyeti

Dijital demokrasiye yönelik endişelerden bir diğeri dijital demokrasi araç ve uygulamalarının daha demokratik bir toplumsal yapılanmaya yerine tam tersi bir şekilde bir elitler hakimiyetine yol açabileceğine dairdir. Elitler hakimiyetine yönelik kaygıyı besleyen temel soru dijital demokrasiyi gerçekleştirmesi beklenen ya da bu amaçla tasarlanan dijital teknolojiyi kimin en etkin ve kazançlı bir şekilde kullandığıdır. Sorunun cevabı ise yukarıda ele alınan 'dijital bölünme' ye yönelik tartışmalarla da yakından ilişkilidir. Bu tartışmalarda ise gerek - bazılarınca kendiliğinden demokratik bir dönüşüm sağlayacağına iddia edilen - sosyal medyanın gerekse dijital demokrasi uygulamaları kapsamında katılımı artırmaya ve güçlendirmeye yönelik tasarlanan platform ve araçların kullanımında sosyo-ekonomik açıdan avantajlı toplumsal grupların üstünlük kuracağı görüşünün ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu durumda, her ne kadar katılımını tabana yayma amacını taşısa da dijital demokrasiye, elitler egemenliğe yol açacağı ya da halihazırda var olan elitler hakimiyetini pekiştirebileceği nedeniyle ihtiyatlı yaklaşılmasına yol açmaktadır. Dijital demokrasi ve elitler hakimiyeti arasındaki ilişkiye yönelik tartışmalara katkı sunabilecek bir kavram olarak 'dijital sermaye' öne çıkmaktadır.

Dijital bölünmenin yeni bir kategorisi olarak da ele alınan dijital sermaye, Pierre Bourdieu'nun sermaye kavramı ile yakından ilişkilidir. Sermayeyi toplumdaki kaynakların ve iktidarın kullanılması ile ilişkilendiren Bourdieu'ya (1984) göre sermaye sosyal ayrımın (distinction) da aracı olarak iş görmektedir. Bourdieu sermaye ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye olarak üçe ayırmaktadır. Sosyal sermaye bir tür kurumsallaşmış karşılıklı ilişkilerine ve ilişkilerin oluşumunda yer alan sosyal bağların varlığına dikkat çeken bir ve ekonomik ve kültürel sermaye ile ilişkili bir kavramdır. Diğer yandan sosyal sermaye bir gruba aidiyete dayanan kaynakların oluşumu ve bu kaynaklara erişimle de ilgilidir. Toplumdaki her birey ait olduğu aile, grup, parti vb. üzerinden bir sosyal sermaye sahiptir ve ait oldukları gruplarının ağlarını ve kaynaklarını kullanma hakkı elde ederler. Dolayısıyla, kişinin sosyal sermayesinin büyüklüğünü ve büyüklüğünü, sahip olduğu grup ağlarının genişliği ve grubun ekonomik, kültürel sermaye kaynaklarının kapsamı belirler. Diğer bir ifade ile sosyal sermayenin büyüklüğü karşılıklılık esasında devamlı yenilenen ve üretilen sosyal bağların ne denli geniş ve büyük olduğu ile harekete geçirebilme yeteneğinin büyüklüğü ile ilişkilidir. Sosyal sermayeye erişim, kullanım ve yeniden üretim sürecini grupların sosyal sınırlarının oluşmasını yani toplumsal hiyerarşinin kurulmasını ya da var olan hiyerarşinin devamını sağlayan bir süreç olarak işlemektedir. Dolayısıyla Bourdieu sosyal sermayeyi toplumsal eşitsizliğin ve toplumda oluşturulmuş elitler egemenliğinin devamını sağlayan bir kaynak olarak görmektedir

Bourdieu'den esinlenen dijital sermaye kavramında ise dijital iletişim teknolojilerinin kullanımı ve kişilerin sahip olduğu dijital iletişim ağlarına yeni bir sermaye oluşum aracı olarak yaklaşmaktadır. Bu teknolojilerden kimlerin en fazla kazanım sağlayabileceği dijital sermaye kavramı üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda kişilerin dahil olduğu iletişim teknolojileri ve sosyal ağlar da çevrim dışı diğer sermaye formları olan kültürel, ekonomik ve sosyal kaynakları bir araya getiren köprü benzeri bir işlev görmektedir. Dolayısıyla kişinin dahil olduğu dijital iletişim ve sosyal ağlar ne kadar kuvvetli ise ve kişiler bu ağları iş birliği, çıkar ilişkileri için ne denli etkin ve verimli kullanılabiliyorsa bu ağlara katılımından dolayı alınacak karşılık o denli büyük olacaktır. Nitekim, dijital sermayesi güçlü olanların dijital demokrasiye dönük dijital teknolojilerden yararlanma düzeylerinin diğer toplumsal gruplara özellikle de dezavantajlı konumda olanlara göre çok daha yüksek olduğu görülmektedir (Ragnedda, 2018; Ragnedda, Ruiu ve Addeo, 2020; Gomez, 2020;)

Katılma Yönelik İlgisizlik ya da Motivasyon Eksikliği

Dezavantajlı grupların yönetsel kararlara katılımına dönük teknolojilere erişim ve etkin kullanımındaki eşitsizliğin yanı sıra, katılımın kapsayıcılığı zedeleyen diğer bir sorun da vatandaşların katılıma dönük ilgisizliği olarak gösterilmektedir. Dijital okur yazarlıkları yüksek dahi olsa vatandaşların siyaset hakkındaki olumsuz fikirlere sahip olması ya da siyasetten beklentilerinin düşük olması dijital demokrasinin önündeki engellerden biri olarak görülmektedir. Sadece katılma adına yapılan, içselleştirilmemiş katılımlarla gerçekleşen dijital demokrasi girişimlerinin ise başarılı olma şansı olmayacaktır. Örneğin, zaten önceden alınmış kararları sadece meşrulaştırmak adına vatandaş katılımına yer açan dijital demokrasi uygulamaları güvensizliğe ve hayal kırıklığına yol açmaktan daha öteye gidemeyecektir. Bir katılım pratiğinin başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için kişilerin kendi katkılarının bir değeri olduğuna -politika oluşturma süreçlerinde bir etkisi olduğuna ya da karar alma süreçlerinde fark yapabileceğine- inanmaları önem taşımaktadır. Benzer şekilde, üzerinde tartışılacak ya da karar alınacak konunun ciddiyetinin ve önemin büyüklüğünü fark etmeleri ve inanmaları da kişilerin katılım için ilgisini ve motivasyonu artıran bir etken olarak görülmektedir (Simon, Bass, Victoria ve Geoff, 2017: 76).

Çözüm önerileri arasında, politik ilgi ve motivasyonun artırılması ve katılımın önemine dair farkındalık için teşvik politikalarının geliştirilmesi ve bunun için katılımı hedeflenen kitlenin tanınması katılımın önündeki algısal engellerin tespit edilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Toplumdaki ekonomik, yaş,

cinsiyet ve benzer nedenlerle dezavantajlı konumda olan grupların hayatlarını kolaylaştırabilecek proje fikirlerinin geliştirilmesi de katılımını artırabilecek çözümler arasında görülmektedir (Noveck, 2017: 287). Dijital demokrasi uygulamalarında katılımın neden değerli olduğuna ve ciddi bir şekilde dikkate alınacağına dair bilgilendirici ve takip edilebilir şeffaf bir sürecin işletilmesi, gelişmelerle ilgili katılımcılardan dönüş almaya da izin veren sürdürülebilir bir iletişimin düzenlenmesine de dikkat çekilmektedir (Simon, Bass, Victoria ve Geoff, 2017).

Katılıma yönelik ilgisizlik ya da motivasyon eksikliğine yol açabilecek ve bu başlık altında da ele alınabilecek bir diğer çekince de güvenlik ve mahremiyete ilişkindir. Uygulamalarda kullanılan dijital araç ve platformların güvenlik açıkları ya da mahremiyet riski yaratacak zaafalarının olabileceği şüphesi katılımcılar da isteksizliğe yol açabilmektedir. Aynı zamanda, kamu yöneticileri (veya diğer uygulayıcılar) tarafından hayata geçirilen dijital demokrasi uygulamalarında katılımcılardan elde edilen verilerin nasıl ve ne şekilde kullanılacağı dair şüpheler de ilgiyi düşüren olumsuz bir etken olarak görülebilir. Bu nedenle bu tür uygulamalara dönük olarak devletler tarafından güvenlik ve mahremiyet sorunlarını ortadan kaldıracak önlemlerinin alınması ve veri güvenliğine ve kullanımına dair taahhütlerin verilmesi önem taşımaktadır. Aksi takdirde vatandaşlar dijital demokrasiye ilişkin sistemlerin kullanımına şüpheli ve ilgisiz kalacaklardır (Kusumasari, 2018; Simon, Bass, Victoria ve Geoff 2017).

SONUÇ

Üzerinde uzlaşmış bir tanımı olmayan dijital demokrasiye dair ne olduğu ya da ne olması gerektiği, diğer bir ifade ile nasıl tanımlanması gerektiği konusunda tartışmalar devam etmektedir. Bu durum kaçınılmaz olarak dijital demokrasinin vaatlerinin ne olduğu, bunları ne ölçüde karşıladığı, bunları karşılamak için geliştirilecek dijital araç ve platformların özellikleri ve verimliliklerinin nasıl ölçüleceği ve değerlendirileceği konularını da etkilemektedir.

İlgili literatürde yer alan dijital demokrasi tanımlarına bakıldığında, tanımlama çabalarının gerek farklı kuramsal yaklaşımların normatif beklentileri gerekse dijital demokrasi uygulayıcıları ile dijital demokrasiye hayata geçirme amaçlı dijital araç ve platformların kullanımı üzerinden gelişen tartışmalarla şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla, özünde, dijital araç ve teknolojilerin kullanımıyla katılımın nicelik ve nitelik olarak artırılması ve böylece vatandaş yetkilendirilmesinin güçlendirilmesi amacı yatan dijital demokrasiye yönelik beklentiler de ayrılmaktadır. Farklılıkların arkasında ise hedeflenen katılım düzeyinin niteliği önemli bir belirleyen olarak öne çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile, yönetsel karar alma süreçlerinde vatandaş katılımına ne düzeyde ve nasıl bir rol verildiği ya da vatandaş katılımının nasıl konumlandığı/konumlandırıldığı önemlidir.

Temsili demokrasilerde, daha çok katılıma yönelik sorunların giderilmesi temelinde yaklaşılan dijital demokrasiye yönelik beklentinin kamu yönetimine dair yapı ve süreçlerin oluşturulması ve bunlara olan güvenin sağlanabilmesi için bilgiye erişimin, şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin artırılması önceliğinde geliştiği görülmektedir. Vatandaşlara daha aktif ve etkin bir rol biçen katılımcı demokrasi modellerinin beklentileri ise vatandaşların önceden belirlenmiş gündemleri ya da alınmış kararları oylama şeklindeki katılım türünün çok daha ötesindedir. Katılımcıların gündem belirleme, karar alma, politika oluşturma ve geliştirme ve hatta uygulama gibi yönetsel süreçlerin her aşamasına katılımı amaçlanmaktadır. Dijital demokrasiden bunu mümkün kılacak şekilde müzakere süreçlerini kapsayan iletişim dijital platformlar ve araçlar geliştirmesi beklenmektedir. Diğer yandan, dijital demokrasi uygulamalarının kimler tarafından hayata geçirildiği de dijital demokrasiye yönelik farklı düzeyde beklentilerin ardında yatan diğer bir unsur olarak kendini göstermektedir. Merkezi ve bölgesel (yerel) yönetimlerin dijital demokrasiden temel beklentilerinin kamu yönetimi ile yurttaş arasındaki ilişkinin BİT'lerle güçlendirilmesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda etkin bir kamu yönetiminin gerçekleştirilmesi ve devletin sorumlu olduğu görevleri daha iyi yerine getirmesi ve daha iyi toplumsal

sonuçlar alınması hedeflenmektedir. İnternetin, yapısı gereği demokratik bir araç olduğu ve özellikle kullanıcı türevli içerik üretimi sayesinde demokratik katılımı mümkün kılacağına dair iyimser görüşlere dayanarak google, sosyal medya ve benzeri internet şirketlerine demokratik değer atfeden yaklaşımın ise artık gücünü yitirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu tür şirketleri dijital demokrasinin neferleri gibi gören ve beklenti geliştiren yaklaşımların gündemden düşmesinin ardındaki nedenlerin başında da kamuoyunu yanlış yönlendirecek dezenformasyon ve misinformasyon kampanyaları karşısındaki ekonomi-politik ve teknolojik zaafları gelmektedir. Dijital demokrasinin belki de demokrasinin gerçekleştirilmesi anlamında en iddialı vaatleri içeren ve potansiyel taşıyan uygulanma şekli ise sivil toplum ya da vatandaş inisiyatifleri tarafından hayata geçirilen toplum merkezli yaklaşımına ait olanlardır. Burada, BİT'ler aracılığıyla demokrasinin tabandan yukarıya doğru gelişmesi hedeflenmektedir ve bu yönde tasarlanan dijital araç ve uygulamaların kullanımı söz konusudur.

Dijital demokrasi gerek var olan demokratik kurumlardaki yapıların, süreçlerin ve işleyişlerin iyileştirilmesi gerekse, demokrasinin radikal bir şekilde dönüştürülmesine yönelik iyimser beklentilere dayanak ve kaynak oluştursa da bu iyimserliğe gölge düşürecek ciddi çekinceler bulunmaktadır. İnternet ve BİT'lere erişim ve kullanımda sosyo-ekonomik kapasiteye, cinsiyete, statüye, yaşa, fiziksel yeteneklere, ırka ve coğrafi konuma dayalı fırsat eşitsizlikleri nedeniyle ortaya çıkan eşit ve adil bir katılımın mümkün olmaması bunlardan biridir. Dijital bölünme olarak da anılan bu durum dijital demokrasinin en önemli vaadi olarak görülebilecek vatandaşların kendi kendini yönetmeye doğru genişletilebilecek bir işleyiş ve sürecin oluşumuna engeldir. Dijital demokrasiyi gerçekleştirilmesi beklenen ya da bu amaçla tasarlanan dijital teknolojiyi en etkin ve kazançlı şekilde sosyo-ekonomik açıdan avantajlı toplumsal grupların kullanacağı ve böylece bir elitler hakimiyetinin oluşacağı endişesi de benzer bir engeli işaret etmektedir. Yönetimsel kararlara katılımına dönük teknolojilere erişim ve etkin kullanımındaki eşitsizliğin yanı sıra, vatandaşların siyasete ilgisizliği ve katılıma yönelik motivasyon düşüklüğü olarak gösterilmektedir. Vatandaşlar BİT'lere erişim ve kullanımda sorun yaşamasalar da siyaset hakkındaki olumsuz fikirlere sahip olmaları ya da siyasetten beklentilerinin düşük olması dijital demokrasinin önündeki engellerden biri olarak görülmektedir. Dijital demokrasi araç ve uygulamalarının kişisel verilerin (kişisel bilgiler, verilen oylar vb.) korunması konusunda güvenlik açıklarının olması gibi etkenler de dijital demokrasiye karşı çekimsizliği artıran nedenler arasındadır.

Tüm bu tartışmalar ve tanımlama girişimleri eşliğinde dijital demokrasi, gündelik ve siyasal yaşamda kendine genişleyen bir yer açarak yoluna devam etmektedir. Bu yolculukta henüz fiziksel demokrasi kurumlarının yerini almayan ama çeşitli araçlarla demokratik kurumlara eşlik eden onu tamamlayan ve demokratik yönde geliştiren bir olgu konumunda bulunmaktadır. Dijital demokrasinin önünde beliren engellere ve sorunlara işaret eden çekincelerin dikkate alınarak yolunun temizlenmesi onun vaatlerini ve potansiyelini gerçekleştirilmesi için önem taşımaktadır. Bu çerçeveden, dijital demokrasiyi hayata geçirmek için geliştirilen araç, platform ya da uygulamalara (tasarımın değerlendirilmesi, etkinliğinin, veriminin ölçülmesi vb.) ilişkin yapılacak akademik çalışmalar da benzer şekilde önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Allcott, H. & Gentskow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211-236.

Anlat Kadıköy, <https://anlat.kadikoy.bel.tr/> Erişim 28 Ocak 2023.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. Harvard University Press.

Brandtzaeg, P. B. & Folstad, A. (2017). Trust and distrust in online fact-checking services. *Communication of the ACM*, 60(9), 65-71.

Change.org. <https://www.change.org/> Erişim 29 Ocak 2023.

- Coleman, S. & Norris, D.F. (2005). A new agenda for e-democracy. *International Journal of Electronic Government Research*, 1(3), 69-82.
- Dahl, R.A. (1989). *Democracy and its critics*. Yale University Press.
- Dahlberg, L. (2011). Re-constructing digital democracy: An outline of four 'positions'. *New Media & Society*, 13(6), 855–872.
- Denali, İ. (2023). Bir dezenformasyon anatomisi: Team Jorge. *Aposto*, <https://aposto.com/s/bir-dezenformasyon-anatomisi-team-jorge> Erişim 9 Mart 2023.
Dijital Demokrasi Platformu, <https://dijitaldemokrasi.org/> Erişim 19 Mart 2022.
- Dragulanescu, N. G. (2002). Social impact of the digital divide in a central-eastern european country. *The International Information & Library Review*, 34(2), 139-151.
E-devlet Kapısı, <https://www.turkiye.gov.tr/> Erişim 26 Şubat 2023.
- Erdoğan, O. (2020). Yerel politikaların şekillenmesinde dijital demokrasi uygulaması olarak Antalya Muratpaşa Belediyesi Komşu Meclisi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1) 48-60.
- Fenton, N. (2018). Fake democracy: The limits of public sphere theory. *Journal of the European Institute for Communication and Culture*, 25(1-2), 28-34.
- Fermanoğlu, Ö.M. (2019). Yeni medya siyasal iletişim ve dijital demokrasi. Nobel Yayıncılık.
- Flaxman, S. & Goel, S. & Rao, J.M. (2016). Filter bubbles, echo chambers, and online news consumption. *Public Opinion Quarterly*, 80(1), 298-320.
- Gerbaudo, P. (2019). Are digital parties more democratic than traditional parties? Evaluating podemos and movimiento 5 Stelle's online decision-making platforms. *Party Politics*, 27(4), 730-742.
- Hagen, M. (2000). Digital democracy and political systems. Kenneth L. Hacker, Jean A.G.M. van Dijk (ed.) *Digital democracy issues and theory and practices içinde* (s. 54-69). Sage Publications.
- Hynes, M. (2021). *Digital democracy: The winners and losers, the social, cultural and environmental costs of hyper-connectivity: Sleeping through the revolution*. Emerald Publishing Limited.
- Kavaklı, N. (2013). *Kamusal alan olarak internet ve yeni medyanın karşılaştırılması: Arama motorları örneğinde kamusal alanın oluşumu* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Kavaklı, N. (2019). Üniversite öğrencilerinin sosyal medya üzerinden siyasal katılım pratikleri. M. Cinman ve E.Dinçerden (ed.), *İletişim bilimleri çalışmaları I içinde* (s. 157-170). Akademisyen Kitabevi.
- Kettl, D. F. (2005). *The global public management revolution*. Brookings Institution Press.
- Kurtuluş, Ö. (2016). Demokrasi bir yazılım olabilir mi? LiquidFeedback ve DemocracyOS. N.E. Çağiltay (ed.) *Bilişim ve Demokrasi Türkiye Bilişim Derneği 33. Ulusal Bilişim Kurultayı Bildiriler Kitabı* içinde (s. 1-7). Türkiye Bilişim Derneği.
- Kusumasari, B. (2018). Humanizing or dividing: The challenge of digital democracy implementation in Indonesia. *Management Research and Practice*, 10:4, 6-20.

- Lambiase, J. J. (2018). Searching for city hall, digital democracy, and public-making rhetoric: U.S. municipal websites and citizen engagement. *Journal of Public Interest Communications*, 2(1), 85-106.
- Lanham, R. A. (1993). *The electronic world: Democracy, technology, and the arts*. The University of Chicago Press.
- Latorre, D. (2011). Digital placemaking, authentic civic engagement. *The Project for the Public Spaces*, <https://www.pps.org/article/digital-placemaking-authentic-civic-engagement> Erişim 22 Eylül 2022.
Muratpaşa Komşu Meclisi, <https://www.komsumeclisi.com/> Erişim 26 Şubat 2023.
- Newsom, G. & Dickey, L. (2013). *Citizenville: How to take the town square digital and reinvent government*. Penguin Press.
- Nguyen, C. T. (2020). Echo chambers and epistemic bubbles. *Episteme*, 17(2), 141-161.
- Noveck, B. S. (2017). Five hack for digital democracy. *Nature*, 544, 287-289. <https://www.nature>. Erişim 15 Ağustos 2022.
- OECD (2020a). Digital transformation in the age of COVID-19: Building resilience and bridging divides. Haziran 2022, <https://www.oecd.org/digital/digitaleconomy-outlook-covid.pdf> Erişim 18 Eylül 2022.
- OECD (2020b). *Regions and cities at a glance 2020*. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/959d5ba0-en.pdf?expires=1661242254&id=id&accname=guest&checksum=D648EF1A179726171866EFEE03ADB68D> Erişim 18 Eylül 2022.
Oy ve Ötesi Derneği, <https://oyveotesi.org/> Erişim 19 Haziran 2022.
- Ragnedda, M. (2018). *Conceptualizing digital capital, telematics and informatics*, 35(8), 2366 - 2375.
- Ragnedda, M. & Ruiu, M.L. & Addeo, F. (2020). Measuring digital capital: An empirical investigation. *New Media & Society*, 22(5), 793–816.
- Saez, V. M. & Cabalero, F. S., (2011). Citizenship and local development for the participation and digital governance of public administration: Innovative experiences in Southern EU member states”, *Electronic Government, an International Journal*, 4(1-2), s. 121-135.
- Simon, J., Bass, T., Boelman V. & Mulgan G. (2017). Digital democracy: The tools transforming political engagement. *Nesta*. https://media.nesta.org.uk/documents/digital_democracy.pdf Erişim 24 Eylül 2022.
- Thorson, E. (2016). Belief echoes: The persistent effects of corrected misinformation. *Political Communication*, 33:3, 460-480.
- Uçar, H. & Cansel, A. (2021). E-Participation in local government: Case of Ankara metropolitan municipality. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 4 (1). 50-62.
- Van Dijk, Jan, A.G.M. (2012). Digital democracy: Vision and reality. *Innovation and the Public Sector*, Vol: 19, 49-62.
- Yel, N. (2022). Post-truth, yeni medya ve demokrasi, M. Çelik Varol ve C. Eyigün (ed.), *Hakikat Ötesi Çağda İletişim içinde* (s. 133-149). Gelişim Üniversitesi Yayınları.